

SARA HACIYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: hacyevasara@yahoo.com

XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANDA BAĞÇILIQ VƏ BOSTANÇILIQ

Maqalədə XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda bağçılığın və bostançılığın inkişafına mane olan ictimai-siyasi vəziyyətə bənzər salınımsızdır. Qeyd edilmişdir ki, dövrün çətinliklərini baxmayaraq əhali kənd təsərrüfatının bu sahəsinə mühüm əhəmiyyət vermişdir. İnsanların həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasına üçün bağçılıq və bostançılıq nəinki kəndlərdə, həmçinin şəhəratrafi yerlərdə də inkişaf etdirilmişdir. Bu isə bölgə əhalisinin bağ və bostan məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, kənd təsərrüfatı, bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük.*

XVIII-XIX əsrlərdə əvvəllər olduğu kimi, Naxçıvan diyarının kənd təsərrüfatında bağçılıq və bostançılıq mühüm rol oynayırdı. Bu bölgənin təbii coğrafi şəraiti burada bağ və bostançılıq təsərrüfatının inkişafı üçün münbit şərait yaradırdı. Lakin bölgədə gedən ictimai-siyasi vəziyyət təsərrüfat sahələrinin inkişafına gah mənfi, gah da müsbət təsir göstərirdi. Bu isə təbii hal idi. Siyasi sabitlik təsərrüfata maraq göstərən əhalinin bu sahəni inkişaf etdirməsinə münbit şərait yaradırdısa, qeyri-sabitlik bu inkişafa mənfi təsir göstərirdi.

Qeyd edək ki, bölgənin iqlim şəraitinin əlverişli olması və bunun da əhalinin təsərrüfat həyatında mühüm rol oynaması hələ qədim və orta əsrlər dövründə yaşayış səyah və əlmlərin diqqətini cəkmışdir. Bu baxımdan XIV əsrin ikinci yarısı və XV əsrin əvvəllərində yaşayış orta əsrlər şərqinin görkəmli səyyahı, coğrafiyaşünası və astronomu Əbdürrəşid əl-Bakuvi Naxçıvan haqqında yazırdı: "Naxçıvan divarları və iç qalası olan Azərbaycanda gözəl şəhərdir. Bağlı-bostanlı, meşəli, meyvəli və çörəkli yerdir. Həvəsi təmiz, suyu şirindir" [4, s. 132]. XVII əsrin məşhur türk səyyahı Evliya Çələbi də özünün "Soyahətnamə" əsərində bu diyarın təbii, suyu, meyvə bağları, üzümlükləri haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Səyyah, Naxçıvan diyarının iqtisadiyyatında əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlığın mühüm yer tutduğunu qeyd etmişdir [19, s. 565].

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, XVIII-XIX əsrlərdə də Naxçıvan diyarının təsərrüfat həyatında kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə yanaşı, bağçılıq və bostançılığın inkişaf etdirilməsi əhalinin maddi ehtiyaclarının ödənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə kəsb edirdi. Naxçıvanın təbii coğrafi şəraiti burada bir çox meyvə növlərinin yetişdirilməsinə imkan yaradırdı. Bu baxımdan da öz dadlı-ləzzətli meyvələri ilə Azərbaycanın digər bölgələrində və Yaxın Şərqdə şöhrət tapırdı. Lakin hələ orta əsrlər dövründən bölgədə gedən ictimai-siyasi proseslər çox zaman buna ciddi mane olurdu. Burada gedən hərbi-siyasi proseslər nəticəsində bağların bir qismi dağılıb məhv olmuşdu [10, s. 107].

XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda bağçılığın ən mühüm mərkəzlərindən biri Naxçıvan diyarı idi. Bağçılıq təsərrüfatı əsasən iki sahəni əhatə edirdi. Bunlardan biri meyvə, digəri isə üzüm bağları idi. Naxçıvan diyarında bağçılıq Naxçıvan şəhərində, Ordu-

bad mahalında, Əlincaqay mahallarında geniş yayılmışdı. Bu bölgədə nəinki dağ kəndlərində yaşayan əhali, hətta şəhəratrafi kəndlərin sakinləri də bağçılıqla məşğul olurdu. Şəhərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi yerli hakimlərin mənəfiyyətinə uyğun olduğundan onlar özləri bunun üçün şərait yaradırdılar. Dağ kəndlərində fayın qısa olması və qışın sərt keçməsi bir çox kəndlərdə bağçılıqla məşğul olmağa o qədər də imkan vermir [5, s. 45].

Naxçıvan diyarında bağçılıqla ən çox məşğul olan bölgə Ordubad olduğu üçün ilk əvvəl orada bağçılığın vəziyyəti haqqında müəyyən məlumat vermək lazımdır. Çünki Ordubadın təbii iqlim şəraiti, bərkətli torpağı bağçılıq üçün daha çox sərfəli idi. Ordubad şəhərinin və eyni adlı bölgənin mahallarında bağçılıq əsas məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdu. Orta əsrlər dövründə yaşayış bir sıra müəlliflərin, o cümlədən də səyyahların Ordubad bağları və orada yetişdirilən meyvələr və üzüm növləri haqqında maraqlı məlumatları vardır. Burada yetişdirilən "Əlidərəsi" və "Kəsəyi" adlı üzüm növünün çox məhsuldar və dadlı üzüm olduğu haqda məlumat verilir və qeyd edilir ki, bu cür növlərə, nəinki Naxçıvan, hətta Azərbaycandan digər yerlərdə belə rast gəlmək mümkün deyil [17, s. 97]. Ordubad bölgəsində yetişdirilən müxtəlif meyvə növləri və onlardan hazırlanan meyvə qurusu nəinki bölgənin özündə, həm də Azərbaycanın digər bölgələrində yüksək qiymətləndirilmişdir. Ordubadın quru meyvələri Peterburq, Moskva və b. şəhərlərə göndərilirdi, Həmçinin, bu bölgənin üzümündən hazırlanan şarəblər böyük şöhrət qazanmışdı [1, s. 217].

Qeyd edək ki, Ordubadda istehsal olunan məhsul hər zaman həm təzə, həm də qurudulmuş şəkildə satışa çıxarılan və bu ənənə bu gün də davam etdirilir. Araşdırmalardan belə məlumat olur ki, tarixən Naxçıvan bölgəsində meyvəçiliyin ən geniş yayıldığı yer Ordubad və onun kəndləri olmuşdur. Buna görədir ki, hələ orta əsrlər dövründən Təbriz bazarlarında Ordubad meyvələri xüsusi şöhrət qazanmışdı. Belə ki, bu meyvələr arasında "Mələs" alçası və "Əbutalib" əriyinin qurusundan saraylarda və bütün mötəbər ziyafətlərdə verilən plov xurusu üçün istifadə olunmuşdu [2, s. 48; 6, s. 50].

Hələ XIII əsrdən tanınan "Badami" əriyinin də vətəni məhz Ordubad olmuşdur. Badami adı ilə tanınan ərik daha çox Əndəmic və Aza (Azadkənd – S.H.) kəndlərindəki meyvə bağlarında yetişdirilmişdir. Həmçinin, bu ərik növü Naxçıvandan digər bölgələrində də yayılır. Şərur rayonunun Xanlıqlar, Dərvişlər, Babək rayonunun Vayxır, Sirab, Kültpə kəndlərində də yetişdirilməkdədir. Qeyd edək ki, bu ərik 1898-ci ildə Kaliforniyada təşkil olunmuş meyvəçilik sərgisində birinci yerə layiq görülmüşdür. Ordubadda və Naxçıvan şəhərinin ətraf kəndlərində "Şalax" əriyi yetişdirilmişdir ki, bu ərik növü buradan Azərbaycandan digər bölgələrində yayılmışdır. Lakin Naxçıvanda becərilən bu ərik sortu digər bölgələrdə becərilənlərdən özünü təndi, ətri, quraqlıq, istilik və şaxtaya davamlılığı, eyni zamanda, görünüşü ilə fərqlənir [23].

Məhz buna görədir ki, Ordubad rayonu tarixən meyvəçilik diyarı kimi tanınmış. Təsədüfi deyil ki, bu qədim yurd yerini "Bağlar diyarı" adlandırırlar. Burada yetişdirilən meyvələrin – əriyin, şaftalının dünyada məsl-i-bərabərlik, Əbutalibi, Badami, Şalaxı, Lumu, Ərik, Ağ ərik, Növrəstə, Bal yarı-ərik, Şaftalı, Nazlı, Güştü, Hulu, Salamı, Şərəlli, Torəlli, Qərəlli, Tükli şaftalı, Tüksüz şaftalı və s.

Tarixin bütün dövrlərində buraya yolu düşən turist və səyyahlar Ordubad meyvələri haqqında yüksək fikirlər söyləmiş, hətta buradan dünyanı bir çox ölkələrinə müxtəlif tınglar aparmışlar. Ordubadın tarixən bağları şəhəri olması fikrini "Naxçıvan sənəcətinin müfəssəl dəftəri"ndə verilən statistik məlumatlar da təsdiq edir. Həmin məlumatlardan aydın olur ki, XVIII əsrin əvvəllərində bu şəhərdə yaşayan əhali ən çox üzümçülük və bağçılıqla məşğul olmuşdur. Naxçıvanda, o cümlədən də Ordubad bölgəsində

üzümçülüğün də tarixi ən qədim dövrlərə gedib çıxır. Hələ çox qədimdən burada üzüm-
dən kişmiş, mövüc, bəkməz və sair məhsullar hazırlayaraq qonşu ölkələrə ticarət məqsə-
di ilə aparıblar. Ordubad bölgəsi özünün üzüm bağları ilə məşhur idi. Güman etmək olar
ki, üzümçülük ordubadlıların əsas gəlir mənbələrindən birini təşkil edirdi. Təkcə o faktı
göstərmək kifayətdir ki, türk vergi orqanları Ordubad şəhərində hər birinin sahəsi 1 qitə
olan 103 üzüm bağı qeydə alınırdı. Bu bağlardan 15-i adı göstərilməyən məhəllədə,
27-si Anbaras məhəlləsində, 17-si Mingis məhəlləsində, 29-u Sərsəhər məhəlləsində, 15-
i isə İctəranğı məhəlləsində yerləşirdi [13, s. 125-133; 11, s. 83].

Hələ qədim zamanlardan bu diyarın meyvəçiliyində saftalı ərikdən sonra əhəmiyyə-
tinə görə ikinci yer tutmuşdur. Saftalının Salami, Kəhrəba, Zəfəran, Şirvanmazı, Nazlı,
Ağgüştü, Məhsəti və s. sortları becərilir. Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvan diyarının
iqlim-torpaq şəraitinin rəngarəngliyi, əlverişli təbii-coğrafi mövqədə yerləşməsi,
müxtəlif meyvə bitkilərinin becərilməsi üçün çox yararlı olması meyvəçiliyin böyük
iqtidadı əhəmiyyətə malik olmasına imkan yaradırdı [8, s. 50-53]. Ordubad meyvələri
icrisində bu bölgənin qozu da hər zaman olduğu kimi bəhs olunan dövrdə Cənubi
Azərbaycanda və İranda məşhur idi. Büütölkədə hər il Naxçıvan xanlığında 1 mln. 300
min ədəd qoz yığılırdı [22, s. 749]. Məşhur səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani "Bustan-
nüssəyahət" (Səyahət güllüyü) kitabında yazır: "Ordubad ürəkaçan gözəl bir qəsəbədir.
Ora adama fərah verir. Onun möhkəm qalası, bol suyu və çoxlu bağı vardır.
Meyvası bol və dadlıdır. Havası insana sağlamlıq verir" ... [1, s. 207].

XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində də Ordubadda bağçılığın inkişafına önəm
verilmişdir. Ordubad bölgəsində 200 xalvar əkin sahəsində meyvə bağları salınmışdı ki,
bunun da 30 xalvarı Ordubad şəhərində və onun ətrafında yerləşirdi [3, s. 20]. V. Qri-
qoryevin verdiyi məlumata görə, Ordubad şəhərində olan evlərin hamısının həyatında
meyvə bağı salınmışdı. Şəhərin ətrafında isə şəhər əhalisinə məxsus 193 bağ var idi [21,
s. 218]. Hər il Ordubaddan Naxçıvan şəhərinə ümumi dəyəri 12 min rubl təşkil edən 20
min pud üzüm, ərik, saftalı, alma və s. meyvələr göndərilirdi. 1857-ci ildə Ordubad
şəhərində ümumi dəyəri gümüş pulla 36 min rubl olan meyvə istehsal edilmişdi. İstehsal
edilmiş bu meyvənin əsas satış bazarını Naxçıvan, İrəvan, Tiflis, Aleksandropol və digər
şəhərlər təşkil edirdi. XIX əsrin sonlarına aid olan məlumata görə, hər il Ordubaddan
İrəvan şəhərinə 15 min pud ancaq qurudulmuş ərik göndərilirdi. Ümumiyyətlə nə-
dərküldü, XIX əsrin 60-cu illərində Ordubaddan ixrac edilən məhsulların ümumi dəyəri
gümüş pulla 60-70 min rubl təşkil edirdi ki, bunun da əsas hissəsi bağçılıq məhsulları-
nın payına düşürdü [12, s. 13-17].

Ordubad bağçılığın əsasını təşkil edən meyvəçiliyi görə, nöinki, Azərbaycanda,
eləcə də bütün Cənubi Qafqazda məşhur idi. XIX əsrin 30-cu illərində aid məlumatda Or-
dubad bölgəsində 200 xalvar əkin sahəsində meyvə bağları salındığı bildirilir ki, onun
da 30 xalvarı Ordubad şəhəri və ətrafında yerləşmişdi. XIX əsrin 70-ci illərində aparıl-
mış təhqiqatın nəticələrinə görə burada bağlar Gilançay, Üstüpuçay, Dırmaşçay, Əylisçay
və Ordubadçay ərəzilərində yerləşən kəndlərdə (Kələsi, Biləv, Ganza, və b.) və Ordu-
bad şəhərində idi [18, s. 41]. Mühüm ticarət yolu ayırıcında yerləşən Ordubad Yaxın və
Orta Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxlamışdır. Ordubad öz bağları, üzümünüləri çin-
ar ağacları ilə də məşhurdur. Bu çinarların bəzisinin 2000 ilə qədər yaşı vardır. Belə
çinarlardan biri şəhərin Sərsəhər məhəlləsindədir. Gövdəsinin çevrəsinin uzunluğu 18
metr olan çinar öz nəhəngliyi ilə baxanları heyran edir [15, s. 26].

İşənin verdiyi məlumata görə, Ordubad dairəsinə daxil olan mahallar istisna ol-
maqla Naxçıvan xanlığında 541 üzüm və meyvə bağları var idi ki, bunların da 184-ü
Naxçıvan şəhərində 166-sı Dərələyəz mahalında yerləşirdi. Naxçıvan diyarında üzümün

çox müxtəlif növlərinə rast gəlmək mümkün idi. Bu növlər bir-birindən özlərinin rəngi-
nə, formasına, ölçüsünə və dadına görə fərqləndirilirdi. Şöpen burada qara, qırmızı, çəh-
rayı, yaşıl, yaşılmtıl, ağ, sarı, sarımtıl rəngli üzüm növlərinin olduğu haqda məlumat
vermişdir [22, s. 745-748]. Qafqazın, o cümlədən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının tari-
xinə, coğrafiyasına həsr etdiyi əsərində əla meyvələri – üzümü, əriyi, saftalısı, alboxarası,
sı, heyvası olan Ordubadın Qafqazda, hətta Şərqdə şöhrət tapdığı, həmçinin sağlam iqlim
haqqında məlumat vermişdir. Ordubad bağlarından böyük heyranlıqla danışan İ.Şöpen
yazırdı ki, burada alman, armudun, saftalının və gavalının bir neçə növü yetişir.
Onun yazdığına görə Ordubadın "güləbi" adı armudu öz dadına və xüsusilə böyüklü-
yünə görə seçilirdi. Bu armudlar tam yetişməyə o qədər böyük olurlardı ki, onların iki-
ni bir boşqaba yerləşdirmək mümkün olmurdu. Ordubad bölgəsində salınmış bağların
ümumi sayı Naxçıvan diyarındakı bağların ümumi sayından, təxminən 2,5 dəfə çox olub
1386-yə çatırdı. Ordubad şəhərində meyvə bağları daha böyük sahəni əhatə edirdi.
Burada hər bir həyatda olan bağlardan əlavə şəhərin kənarında onun sakinlərinə məxsus
sahəsi daha böyük olan 193 bağ var idi [22, s. 749].

Ordubad əriyi də məhz həmin dövrdə daha çox şöhrət qazanıb. Bununla bağlı
"Naxçıvan tarixi" çoxcildliyinin ikinci cildində yazılır ki, həmin dövrdə Ordubad əriyi
yüksək xüsusiyyətlərinə görə Cənubi Qafqazın ərik növləri icrisində ən üstün pilləyə
yüksəlmə meyvə növü sayılırdı. Hər il ortə hesabla Ordubaddan Tbilisiyə, oradan isə
Ağstafa damir yolu vasitəsilə Rusiyanın mərkəzi şəhərlərinə 150 min pud quru ərik da-
şınırdı. Tarixi sənədlərdə bölgədə yetişdirilən 40 ərik növünün adı çəkilir. Bunların ak-
səriyyəti Ordubad ayalatının Xanağa, Dəsta, Vənənd, Ağrı, Diza, Düyün kəndlərində,
xüsusən Vənəndçay sahillərində, eləcə də Naxçıvan ətrafında bağçılıq təsərrüfatlarında
yetişdirilirdi.

Qeyd etmək olar ki, bağçılıqda üzümçülük təsərrüfatın ən geniş yayılmış sahəsidir.
XVIII-XIX əsrlərdə də Ordubadda yanaşı, Naxçıvan diyarının digər bölgələri də üzüm-
çülük təsərrüfatı ilə geniş məşğul olmuşlar. Bəhs olunan dövrdə üzümçülük və bağçılıq
yüksək dərəcədə inkişaf etməsi müxtəlif növ bağçılıq məhsulları ilə ticarətin inkişafı
üçün əlverişli şərait yaradırdı. 1727-ci ilə aid Naxçıvan sancığının müfəssəl dəfərinə
Azadçiran nahiyəsinə tabe olan Ordubad qəsəbəsi [13, s. 222-283], həmin nahiyənin
Yuxarı Əylis kəndi [13, s. 212-215], Mülki-Arslan nahiyəsinin Cəhri kəndi [13, s. 126-
133] və Naxçıvan sancığının bir sıra digər yerlərində üzümçülüyin geniş yayıldığını sü-
but edən çoxlu üzüm bağlarının olduğu göstərilmişdir. Naxçıvan qəzasında əlverişli
torpaq-iqlim şəraiti, ərəzinin İran və Türkiyə ilə həmsərhəd olması, müxtəlif dövrlərdə
bu ölkələrə yaranan qarşılıqlı iqtisadi və mədəni əlaqələr Naxçıvanda üzümçülüğün
inkişafına və bir çox qiymətli üzüm növlərinin yetişdirilməsinə səbəb olmuşdur.

Naxçıvan dairəsinin İtəliçəqay mahalı da öz meyvə bağları ilə məşhur idi. Bu
mahalın Əbrəqunis və Cəracür kəndlərində meyvə bağları daha çox idi. Əbrəqunis kənd-
ində olan 8 meyvə bağından hər il 30 batman quru meyvə, Cəracür kəndindəki 4 bağ-
dan isə 300 batman təzə meyvə yığılırdı. Mahalın Arazin, Bənyəyar, Nəraşen (Göytə-
pə- S.H.) və Qazançı kəndlərində də xeyli meyvə bağları var idi. Ümumiyyətlə 24 kənd-
dən ibarət olan İtəliçəqay mahalında 50-dən çox meyvə bağı var idi ki, bu bağlardan da
hər il 871 batman meyvə yığılırdı [7, s. 101-106]. XVIII əsrin sonuncu onilliyində Nax-
çıvan xanlığında hər il 2495 pud meyvə yetişdirilirdi. Onların hər biri rəngi, böyüklüyü,
forması və keyfiyyəti ilə fərqlənirdi [9, s. 86].

Naxçıvan diyarının tarixinə dair yazılı mənbələrdən biri olan "Naxçıvan şəhəri və
Naxçıvan qəzası" adlı məqalədə bölgənin təsərrüfat sahələrində aid sanballı faktlar var-
dır. Qəzədə əkinəyararlı torpaqların 53.000 desyatın olduğunu göstərən sü müəllifi

K.Nikitin yazır: "Kənd təsərrüfatında əsas sahə bağçılıqdır. Qəzadə aşağıdakı meyvə bağları vardır: ərik, alça, üzüm bağları. Naxçıvan qəzasında üzüm bağları daha geniş sahələrə ahata edir. Qafqazda çox az yer olar ki, Naxçıvanda olduğu qədər çoxlu və bol üzüm olsun. Burada özünün rənginə, böyüklüyünə, forma və keyfiyyətinə görə 60 növ də üzüm vardır" [20, s. 134]. 1840-cı ildə Naxçıvan şəhərində 50 desyatin, 1850-cı ildə 84 desyatin, 1866-cı ildə isə artıq 400 desyatin ərazidə üzüm bağları olmuşdur. 1831-ci il kameral təsvirin materiallarına əsasən hər bir kənddə becərilən üzüm bağları haqqında ətraflı məlumatlar verilir. Həmin materiallarda Əylis mahalının Yuxarı Əylis kəndində 90, Xanağa kəndində 5, Gal kəndində 1 üzüm bağı olduğu bildirilir. Dəstə mahalının Dürməs kəndində 17 meyvə bağı var idi. Kameral təsvirin materiallarında bütövlükdə Dəstə mahalında olan bəzə və bostanların ümumi sayı haqqında da konkret rəqəmlər göstərilir. Bütünlükdə Dəstə mahalında 195 meyvə bağı var idi [14, s. 65].

Şirintiliyinə görə Naxçıvan üzümü xüsusi seçilmişdir. Yetiştirilmiş məhsulun xeyli hissəsi, xüsusi ilə növlə yeməyə sarf olunurdu. Yiğilmiş üzümün bir hissəsi isə istə-təzə, istərsə də qurudulmuş şəkildə satışa çıxarılırdı. Məhsuldarlığın yüksək olduğu illərdə 1 xalvarlıq sahədən 400 tünən gəlir götürmək mümkün olurdu [21, s. 91]. Yerli əhali yetişmiş üzümünə ağ rəngli sirkə hazırlayırdı. Bu sirkəni çox yüksək qiymətləndirən İ.Şopen onu həтта Moskvaya da göndərmiş məsləhət görürdü [22, s. 752]. Bölgədə olan üzüm növlərinin çoxluğu ilə yanaşı, həmçinin müxtəlif növ üzümlər on çox yerli adlarla tanınırdılar. Məs.: Naxçıvan hüseyni, bəndi, bənənyarı, haça-baş, ağ tayfi, ağ aldərə, hənəqırna, Naxçıvan şənisi, Naxçıvan qara üzümü, sahibi, xan üzümü və s. [20, s. 134]. Bu üzümlərdən kişmiş, mövüc, sirkə, doşab hazırlanmasında istifadə edilirdi. Məhz elə buna görə də vaxtilə Naxçıvanda becərilən çoxlu sayda üzüm sortları buraya gələn sayyahlrın, tacirlərin diqqətini cəlb etmiş və həmin sortların bir qismi qonşu ölkələrə yayılıb, müvafiq ad və sinonimlərlə adlandırılmışdır.

Tədqiqatçıların fikrincə, Naxçıvanda bağçılığın inkişaf tarixi təqribən 3500 ildir. Məhz buna görədir ki, hələ orta əsrlər dövründən Naxçıvandan müxtəlif meyvə, üzüm növləri təzə və qurudulmuş halda bir çox daxili və xarici bazarlara çıxarılmışdır. Bəhs olunan dövrdə isə meyvə ticarətinin genişlənməsində demir yollarının qəkilması böyük rol oynamışdır. Mənbələrin məlumatına görə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Culfə demir yolu stansiyasından Peterburqa 33672 pud, Odessaya 72556 pud, Taqanroqqa 20930 pud, Nikolayevə 41221 pud, Rostova 78020 pud, Novorossiyskə 32676 pud və Həştərxanə 68397 pud qurudulmuş meyvə və üzüm göndərilmişdir. Beləliklə, əyalətdən ixrac olunan meyvə və üzüm qurusu 447472 pud və ya 735,5 ton təşkil etmişdir. Digər bir məlumatda isə bu məhsulların 0,8-1,2 milyon pud və ya 12800-19200 tondan çox olduğu göstərilir. Demir yollarının qəkiləsi genişləndikcə Ordubaddan hər il İrəvan şəhərinə 15 min puda qədər ərik qaxı, Rusiya bazarlarına başqa meyvələr, xüsusən də həddindən çox tut qurusu göndərilmişdir. Əldə olunan məlumatlara əsasən meyvə əvvəllər dəvə karvanları, sonralar isə Culfə demir yolu vasitəsilə daxili və xarici bazarlara göndərilmişdir. Naxçıvan qəzasında ölvərişli torpaq-ıqlım şəraiti, ərazinin İran və Türkiyə ilə həmsərhəd olması, müxtəlif dövrlərdə bu ölkələrlə yaranan qarışıqlı iqtisadi və mədəni əlaqələr Naxçıvanda üzümçülüynün inkişafına və bir çox qiymətli üzüm növlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur [16, s. 75-75].

XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda əhali bağçılıqla yanaşı, bostan məhsullarının əkilib becərilməsi ilə də məşğul olurdu. Ölvərişli ıqlım şəraiti bu sahənin inkişafına da şərait yaradırdı. Bölgənin iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə yanaşı bostançılıq da iqtisadiyyatın inkişafında başlıca yer tuturdu. Osmanlıların işğalı dövründə Naxçıvan sancağının kənd təsərrüfatına xas olan cəhətlərindən biri də bu sancaq-

da taxılçılıq, üzümçülüklə bərabər, bostançılıq və digər təsərrüfat sahələrinin də inkişaf etməsi idi. Bu da təsadüfi deyildi. Osmanlı dövləti işğal etdiyi torpaqlardan gəlir əldə etmək naminə məhsuldar qüvvələrin inkişafına ciddi nəzarət edirdi. Məhz bu baxımdan da osmanlılar qeyd edilən sahələrin təsərrüfatı həyatının inkişafına fikir verməklə bərabər, əhalinin qazanc götürdüylü bütün məşğuliyət sahələrinə vergi qoymuşdu. Ümumiyyətlə, xəzinəyə gəlir gətirən bütün obyektlərin adları dəftərə salınmışdı [3, s. 12].

XIX əsrin 20-ci illərində diyarın əkilən torpaqlarının 50 xalvarında bostan əkilmişdi. Əldə olan məlumata görə, buradan yarım milyon pud bostan məhsulları yığılırdı. Əkilən bostan məhsullarından qarpız, yemiş, qovun və b. üstünlük təşkil edirdi. Kameral təsvirin materiallarına görə ərazisi 300 kv. verst olan Məvəzixatun mahalının əhalisi kənd təsərrüfatı (əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq) ilə məşğul olurdu [14, s. 63].

Naxçıvanda yemiş və qarpızın əkilməsinə aprel ayından başlanırdı və aşağıdakı qaydada aparılırdı. Əvvəlcə torpaq şumlanır və küllə bəzələnirdi. Sonra isə bir bostan üçün nəzərdə tutulan sahədə 25 arx düzəltilirdi. Adətən bir xalvarlıq sahədə (1,5 desyatin) 1000 arx olurdu. Qarpız əkilədikdən 3,5 ay, yemiş isə 4 ay sonra yetişirdi. Bir xalvarlıq sahədən ildə gümüş pulla 80 manat gəlir götürmək olurdu [21, s. 90]. XVIII-XIX əsrlərdə bostançılıq Naxçıvan diyarının bütün məhəllələrində yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Naxçıvan xanlığında yetişdirilən tutma adlı yemiş daha məşhur idi. İ.Şopen yazırdı ki, bu yemiş bütün Cənubi Qafqazda yetişdirilən ən dadlı və ən böyük yemiş hesab olunurdu [22, s. 742]. Bu yemişin nadirxani, mianbab, ağca nabat, göycə nabat, qələm qax, həsənbəyi, əsədi, buğda toxumu, narıncı, hacibrahimi, əsgəri kimi çox müxtəlif növləri var idi [7, s. 101-106].

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, kənd sakinlərinin əsas və əhəmiyyətli məşğuliyət sahələri bostançılıq və bostançılıq olmuşdur. Kənd təsərrüfatının faydalı sahəsi kimi bağçılıq özəmiyyətinə bir dövrdə də saxlanmış və əhalinin meyvəyə olan tələbatını müəyyən qədər ödəmişdir. Bu sahədə isə Ordubad şəhəri və şəhəratfai kəndlər xüsusi fərqlənmişlər. Lakin qeyd edilməlidir ki, Ordubadla yanaşı Naxçıvan diyarının digər bölgələri də bağçılıqla və bostançılıqla məşğul olmuş və bu sahənin iqtisadiyyatda xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsinə diqqət göstərmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
2. Baxşiyev Ə. Ordubad Səfəvilər dövründə // "Elm və həyat" jur., 1990, № 11-12, s. 48.
3. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin I çərçivəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
4. Bakıvli Ə. Kitab təlxis əl-asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar ("Abidələrin" xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri). Bakı: Şur, 1992, 176 s.
5. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1828). Bakı: Azərənəş, 1996, 106 s.
6. Əliyev İ. Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövründə. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 224 s.
7. Əliyeva E. XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığında əkinçilik // Tarix və onun problemləri. 2009, № 1-2, s. 101-106.
8. Hacıyev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasında torpaqların ekocoğrafi pasportu // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. 2007, № 4, s. 50-53.
9. Quliyev N. Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demografik tədqiqat). Bakı: Elm, 2006, 162 s.
10. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçerki. Bakı: Elm, 1976, 158 s.
11. Muradov V. XVIII əsrin əvvəllərində Ordubad şəhərinin iqtisadi həyatına dair // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri (İctimai elmlər seriyası), 2016, № 5, s. 13-17.

12. Muradov V. Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 2017, 264 s.
13. Naxçıvan sənətinin müfəssəl dəftəri. Giriş və tərcümənin müəllifləri akademik Z. Bünyadov və t. e. n. H. Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
14. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 180 s.
15. Səfəri H. Ordubad şəhərinin müsəlman epiqrafikası abidələri. Bakı: MBM, 2009, 191 s.
16. Səfərov A. Tarixi İpək yolu və Naxçıvan MR-in müasir kənd təsərrüfatının müqayisəli inkişaf tarixindən // Beynəlxalq İpək yolu konfransı. Naxçıvan, 2015, s. 73-75.
17. Süleymanov N.M. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: Elm, 2006, 400 s.
18. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
19. Evliya Çelebi. Seyahatnamesi. Sadeleştiren, tevsiktemel kuran Necati Aktaş, baskıya hazırlayan Mümin Çevik: 10 cildde, I-II c., İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985, 767 s.
20. Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд / СМОМПК (сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа). Т. II, Тифлис: Изданные Управления Кавказского Учебного Округа, 1882, с. 109-142.
21. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Составитель В. Григорьев. Санкт-Петербург: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, 284 с.
22. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1852, 1231 с.
23. <https://azertag.az/xeber/Görünüşü-dadı və etri ile seçilən-Ordubad-əriyi-870976>

Сара Гаджиева

САДОВОДСТВО И БАХЧЕВОДСТВО В НАХЧЫВАНЕ В XVIII-XIX ВЕКАХ

В статье рассматривается социально-политическая ситуация, которая препятствовала развитию садоводства и бахчеводства в Нахчыване в XVIII-XIX веках. Было отмечено, что, несмотря на трудности эпохи, население придавало большое значение этой области сельского хозяйства. Садоводство и бахчеводство были развиты не только в деревнях, но и в пригородных районах для улучшения образа жизни людей. Это имело особое значение для удовлетворения потребностей населения региона в садовых и бахчевых продуктах.

Ключевые слова: *Нахчыван, сельский хозяйство, садоводство, бахчеводство, виноградарство.*

Sara Hajiyeva

GARDENING AND MELON-GROWING IN NAKHCHIVAN IN XVIII-XIX CENTURIES

The paper examines the socio-political situation that hindered the development of gardening and horticulture in Nakhchivan in XVIII-XIX centuries. It was noted that, despite the difficulties of the era, the population attached great importance to this area of agriculture. Gardening and horticulture have been developed not only in villages, but also in suburban areas to improve people's livelihoods. This was of particular importance in meeting the needs of the region's population for garden and melon plantation products.

Keywords: *Nakhchivan, agriculture, gardening, melon-growing, viticulture.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfəri tərəfindən təqdim edilmişdir)